

भारतातील उच्च शिक्षणाची वर्तमान स्थिती व आव्हाने

निर्मला कारभारी वाघ

संशोधक विद्यार्थिनी

पीएच.डी समाजशास्त्र विभाग, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, छत्रपती संभाजीनगर,

सारांश :

भारतातील उच्च शिक्षण प्रणाली ही जगातील तिसरी सर्वात विकसित शिक्षण प्रणाली आहे. सर्वाना उच्च शिक्षणाच्या समान संधी उपलब्ध करून देण्याच्या धोरणांतर्गत देशात आणि जगभरातील महाविद्यालयांच्या संख्येत लक्षणीय वाढ झाली आहे. स्वातंत्र्यानंतर गेल्या 10 वर्षांत देशातील विद्यापीठांची संख्या 40 पटीने, महाविद्यालयांची संख्या 80 पटीने, महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांची संख्या 80 पट आणि शिक्षकांची संख्या 30 पटीने वाढली आहे. विकसित देशांमध्ये कमी संस्थांमध्ये चांगल्या सुविधा पुरविण्यावर भर दिला जातो. आणि हजारो विद्यार्थी एकाच संस्थेत शिकतात. तर भारतात हजारो महाविद्यालये आवश्यक पायाभूत सुविधा शिवाय सुरु आहेत, जिथे केवळ काही हजार विद्यार्थ्यांना शिकविण्याची तरतुद आहे. देशातील अभियांत्रिकी आणि व्यावस्थापन महाविद्यालयांची संख्या वाढत आहे. त्यांचा दर्जाही वाढत आहे. परंतु त्यांचा अभ्यासक्रम उद्योगाच्या बदलत्या गरजांनुसार अत्याधुनिक केला जात नाही. त्यामुळे त्यांचा दर्जाही वाढत नाही. कागदावर खाजगी महाविद्यालयांच्या उल्लेख असला तरी त्यात मोठ्या प्रमाणात अनियमितता असून पाणीपुरवठा, ग्रंथालय, प्रयोगशाळा, इंटरनेट, पात्रता आणि शिक्षकांची संख्या यांच्याशी संबंधित सुविधा अपुर्या आहेत. भरमसाठ फी भरूनही एम.बी. ए. आणि अभियांत्रिकेच्या पदव्या मिळवणारे आजच्या परिस्थितीमध्ये लाखो तरुण आज बेरोजगारीच्या पंगतीत सामील होत आहे. किंवा उदरनिर्वाहासाठी मजबुरीने अगदी सामान्य नोकऱ्या स्वीकारून बेरोजगारीचे बळी ठरत आहे. सध्या अनेक पदवीधरांना त्यांच्या विषयातील ज्ञान कौशल्ये किंवा आत्मविश्वास नाही. अशा परिस्थितीत भारत सरकारचा स्किल इंडिया कार्यक्रम यथे उपयुक्त ठरू शकतो. ज्यांतर्गत एखाद्या विशिष्ट कौशल्याची आवड असलेल्या विद्यार्थी त्याचा पाठपुरावा करून स्वावलंबी होऊ शकतो. आज भारतातील एकही शैक्षणिक संस्था जगातील सर्वोच्च 200 उच्च शिक्षण संस्थांच्या यादीत नाही. तर

पूर्व आशियातील छोट्या देशातील अनेक शैक्षणिक संस्थांचा समावेश अचल यादीत आहे. देशात हजारो महाविद्यालये आणि विद्यापीठे आहेत. सरकारला 2020 पर्यंत उच्च शिक्षणातील वाटा 24.5 वरून 30 टक्क्यांपर्यंत वाढवायचा आहे. तथापि तरीही ते कमी असेल. कारण अमेरिका आणि ब्रिटन मध्ये हीच टक्केवारी 80 च्या वर आहे. चीनमध्येही उच्च शिक्षणातील सरासरी टक्केवारी 35 टक्क्यांहून अधिक आहे. सुविधांचा आणि आर्थिक लाभांचा विचार केला तरीही उच्च शिक्षणाच्या आश्वासनाला बळ पाहिजे तसे मिळत नाही. डिजिटल होऊनही जगाचा आर्थिक स्वावलंबी बनण्याचे स्वप्न उराशी बाळगणारा भारत उच्च तांत्रिक आणि सार्वजनिक शिक्षण घेताना दिसत आहे. देशाच्या शैक्षणिक विकासाचा इतिहास वैभवाशी रहावा यासाठी उच्च शिक्षण धारणेमध्ये मूलभूत बदल लवकरात लवकर लागू व्हावे अशी देशाची आणि समाजाची इच्छा आहे.

प्रस्तावना :

वर्तमान स्थितीमध्ये शिक्षण हे जागतिक अर्थव्यवस्थेचे, संपत्तीची निर्माती, विकास आणि समृद्धीचे प्रेरक शक्ती मानली जाते. माणसाला उदार, चारित्र्यवान, अभ्यासू आणि विचारी बनण्याबरोबरोच शिक्षणाने त्याच्यामध्ये नैतिकतेची भावना, समाजाने राष्ट्रपती त्याचे कर्तव्य आणि मानवीय मूल्यावर विश्वासही निर्माण होतो. कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचे मुख्यतः तीन भाग असतात- शिक्षक, विद्यार्थी आणि अभ्यासक्रम यावरीलच कोणत्याही शैक्षणिक संस्थेचे यश आणि अपयश अवलंबून असते. उच्चशिक्षण क्षेत्रातील भारताच्या मानवी संसाधन क्षमतेच्या समता आणि सर्वसमावेशकतेने पुर्ण उपयोग करणे हा या मागचा मुख्य उद्देश आहे. आज विकसित राष्ट्रांच्या मुख्य आर्थिक आणि तांत्रिक विकासामागे त्यांचा मजबूत आधार दिसून येतो. स्वातंत्र्यानंतर गेल्या सात दशकात देशात शैक्षणिक क्षेत्रात लक्षणीय प्रगती झाली. स्वातंत्र्यापूर्वी देशात केवळ तीस विद्यापीठे होती, तर त्याची संख्या 800 च्या पुढे

गेली आहे. महाविद्यालयाची संख्या 500 ते 40000 पर्यंत आहे. आणि विद्यार्थ्यांची संख्या 1000 ते 30,00,000 पर्यंत आहे. तर आज भारतामध्ये, 100 विद्यापीठ आणि 42,000 पेक्षा अधिक महाविद्यालय आहे. राष्ट्रीय शिक्षण धोरण (NEP) 2020 नुसार 2035 पर्यंत उच्च शिक्षणात GER 50 % उच्च शिक्षणाचा दर्जा आणि त्याची व्यावहारिकता करणचे लक्ष आहे.

याचा विचार केल्यास सध्याची शिक्षण व्यवस्था दरवर्षी मोठ्या प्रमाणात सुशिक्षित तरुण तयार करत आहे. आज जे पालक आर्थिक दृष्ट्या सक्षम आहेत तेच आपल्या मुलांना माध्यमिक शिक्षणासाठी महाविद्यालयात पाठू शकतात. गरीबीपेक्षा गुणवत्तेचा मुद्दा हे मोठे कारण आहे भारताची समस्या केवळ उच्च शिक्षणाची कमी आकडेवारीच नाही तर त्याची गुणवत्ता आणि एकसमानता देखील आहे. उच्च शिक्षणात खाजगीकरणाचा वाढता प्रभावी सरकारी संस्थापेक्षा खाजगी विद्यापीठे आणि महाविद्यालयाची संख्या जास्त आहे. अनेक खाजगी महाविद्यालये गुणवत्ता आणि शुल्काच्या बाबतीत प्रश्नचिन्ह निर्माण करतात. महिला आणि वंचित, दिव्यांग विद्यार्थ्यांसाठी विशेष शिष्यवृत्ती आणि योजना आहेत. भारताची उच्च शिक्षण प्रणाली मोठ्या प्रमाणावर विस्तारली असली तरी गुणवत्तेत सुधारण, संशोधनाला चालना आणि रोजगार क्षमतेकडे विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. महाविद्यालयांमध्ये मुलभूत सुविधाही नाहीत किंबहुना कमकुवत आणि अव्यावस्थित शालेय व्यवस्था हे उच्च शिक्षण व्यवस्थेच्या बिघडण्याचे मुख्य कारण आहे. केंद्र सरकारने 2020 पर्यंत 30 टक्के ग्रॉस एनरोलमेंट रेट (GER) चे उद्दिष्ट ठेवले असले आणि हे लक्ष साध्य करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात विद्यापीठे आणि महाविद्यालये स्थापन करावी लागतील. नॅशनल नॉलेज कमिशनने 2020 पर्यंत 30 टक्के लोकांना विद्यापीठांमध्ये आणण्यासाठी पुढील 10 वर्षांत देशातील 1500 विद्यार्थी आणि 45 हजार महाविद्यालये उघडण्याची शिफारस केली आहे. उच्च शिक्षणाच्या घसरत्या पातळीबाबत देशाचे माजी राष्ट्रपती आणि केंद्रीय विद्यापीठाचे कुलगुरू माननीय प्रणव मुखर्जी यांनी एका विद्यापीठाच्या दिक्षांत समारंभात म्हणाले की तरुणांना अंतरराष्ट्रीय मानकानुसार शिक्षण मिळेल अशी व्यवस्था आपल्याला निर्माण करायची आहे. प्रभावी संवाद, समस्या सोडवणे आणि परस्पर संबंधामध्ये आत्मजागृतता, संवेदनशीलता

मुळ विचार आणि कौशल्ये विकसित करण्यासाठी त्यांनी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित केले.

संशोधनाची उद्दिष्ट्ये :

1. भारतातील उच्च शिक्षणाची वर्तमान स्थिती अभ्यासणे.
2. भारतातील उच्च शिक्षणाची सध्याची आव्हाने समजून घेणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंध हा पूर्णतः द्वितीय तथ्य सामग्रीवर आधारीत आहेत. विविध संदर्भ ग्रंथ शासकीय, अशासकीय अहवाल, संकेतस्थळ, मासिके, वृत्तपत्रे इत्यादी. द्वितीय साधनांच्या आधारे माहिती संकलीत करून तथ्याचे विश्लेषण केलेले आहे. त्यासाठी वर्णनात्मक संशोधन आराखडा ही पद्धत वापरली आहे.

भारतातील उच्च शिक्षणाची सध्याची आव्हाने :

उच्च शिक्षणाची स्थिती सुधारण्यासाठी विद्यापीठ अनुदान आयोगाने उच्च शिक्षणाचा स्तर उंचावण्यासाठी अनेक स्तुत्य पावले उचलली आहेत. योजना तयार करणे, त्याची अंमलबजावणी करणे हे विद्यापीठ अनुदान आयोग (यु.जी.सी) आणि सरकारचे काम आहे. परंतु सरकार आपली जबाबदारी पार पाडण्यात सातत्याने अपयशी ठरले आहेत. आपल्या शैक्षणिक संस्थांनाही अनेक धोरणात्मक आणि सामाजिक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. जगातील सर्वोच्च शिक्षण संस्थामध्ये भारत केवळ विकसित राष्ट्रांच्या मागेच नाही तर अनेक विकसनशील राष्ट्रेही याबाबतीत भारताच्या पुढे आहे. भारतामध्ये लोकसंख्येच्या प्रमाणात उच्च शैक्षणिक संस्थांची तीव्र कमतरता आहे. तसेच शिक्षकांनी पायाभूत सुविधांची तीव्र कमतरता आहे. त्यामुळे ते आजही एकूण नोंदणी गुणोत्तराच्या निर्धारित लक्ष्यापेक्षा खूप मागे आहे. एकीकडे वर्गखोल्यांची संख्या क्षमतेपेक्षा जास्त, प्रयोगशाळेची कमतरता, जवळपास सर्वच प्रमुख संस्थामध्ये 40 टक्के शिक्षकांची कमतरता आणि राजकीय दबाव दिवसेंदिवस वाढत चालला आहे. संख्यात्मक दृष्ट्या पाहिल्यास भारताची उच्च शिक्षण प्रणाली अमेरिका आणि चीन नंतर तिसऱ्या क्रमांकावर आहे. परंतु गुणोत्तराचा विचार करता जगातील सर्वोच्च 200 विद्यापीठांमध्ये भारताचे एकही विद्यापीठ नाही. देशातील बहुतांश राज्यांच्या राज्यसरकारांना उच्च शिक्षणात फारसा रस नाही आणि त्यांना त्यांचा आर्थिक कारभार उचलायचा नाही असे नुकतेच एका सर्वेक्षणातून

समोर आले आहेत. या कारणास्तव अनेक राज्यामध्ये यू.जी.सी ने मंजूर केलेल्या पदांना राज्यसरकारची संमती मिळाली नाही. आणि ती रद्द करण्यात आली. शिक्षकांची पदे भरली जात नाही. त्यांच्या जागी अर्धवेळ शिक्षक, संशोधन करणारे विद्यार्थी किंवा अतिथी शिक्षक यांच्या कडून काम केले जात आहे. देशाची वाढती लोकसंख्या आणि तरूणांचे प्रमाण लक्षात घेता पुढील 10-12 वर्षांत उच्चा शिक्षण घेणाऱ्या लोकांच्या संख्येत अभूतपूर्व वाढ होईल. ज्यासाठी आवश्यक शैक्षणिक व्यावस्था आणि संसाधनासाठी आपल्याकडे कोणतीही अर्थपूर्ण योजना नाही.

जे.एन.यू किंवा दिल्ली विद्यापीठासारख्या काही चांगली विद्यापीठे नक्कीच यशस्वी होतात. कारण तिथे विविधतेचे महत्त्व समजले आहे. जणेकरून सर्जनशीलता आणि नाविण्यपूर्णता दिसू शकेल. भारतातील विलक्षण विविधता अनेक केंद्रिय विद्यापीठांच्या विद्याशाखा, रचना आणि विद्यार्थी मंडळामध्ये दिसून येते. त्याहूनही चांगली गोष्ट म्हणजे त्यांचा शैक्षणिक विकास वाढवणारा अभ्यासक्रम आणि अभ्यासक्रम खूप वेगळा आहे. भारतातील निवडक आयआयटी आणि विद्यापीठे बाजूला ठेवली जी त्यांच्या पात्रतेमुळे जागतिक स्तरावर आपली छाप सोडत आहे. मात्र सुविधा अभावी या संस्थामधील हुशार विद्यार्थी आपला देश सोडून परदेशात नोकरीसाठी जात आहे. NASSCOM आणि MCKINSEY यांच्या ताज्या संशोधनानुसार मानवतेची पदवी घेतलेल्या 10 पैकी फक्त एक भारतीय विद्यार्थी आणि अभियांत्रिकीमध्ये चार पैकी एक विद्यार्थी रोजगारासाठी पात्र आहे. सध्या ASSOCHAM च्या ताज्या सर्वेक्षणात असे दिसून आले की देशातील वीस व्यवस्थापन संख्या वगळता इतर हजार संस्थामधून बाहेर पडणाऱ्या विद्यार्थ्यांपैकी फक्त 7 टक्के विद्यार्थी नोकरी देण्यास सक्षम असल्याचे आढळले. नॅशनल असेसमेंट अँड अॅक्रिडिटेशन कौन्सिल (NAAC) च्या संशोधनामध्ये असे दिसून आले की, या देशातील 90 टक्के महाविद्यालयाचा दर्जा खूपच कमकुवत असून गेल्या अनेक वर्षांपासून अनेक विद्यापीठातील अभ्यासक्रमांमध्ये कोणताही बदल झालेला नाही. कालबाह्य अभ्यासक्रम ग्राऊंड रिलिटीपासून दूर असलेला शिक्षक उच्चा शिक्षणाचा र्हास करण्यासाठी पुरेसा आहे. हे निराशावादी वातावरण उच्चा शिक्षण केंद्रांना जागतिक दर्जा देण्यास अपयशी ठरत आहे. आणि उच्च

शिक्षण केवळ आर्थिकदृष्ट्या सुशिक्षित बेरोजगारासाठी आहे.

आजकाल शैक्षणिक संस्थामध्ये संशोधन परिसंवाद प्रकाशनासाठी तत्वहीन संघर्षाचे आश्चर्यकारक दृश्य आपल्याला पहावे लागत आहे. दर्जेदार संशोधन नियतकालिकांची गर्दी आहे. संशोधन प्रकाशनावर जास्त भर दिल्याचा तोटा असा आहे की प्रत्येक गल्लीबोळातून संशोधन मासिके प्रकाशित होत आहेत. आणि नियतकालिकांच्या प्रकाशनावर जास्त वेळ जात असल्याने वर्गातील अध्यापनावर नक्कीच परिणाम झाला आहे. याक्रमाणे यू.जी.सी ने पाठवलेल्या संशोधन जर्नल्सची यादी देखील अपूर्ण आहे. संशोधनात कॉपी आणि चोरीच्या घटना दिवसेंदिवस वाढत आहेत. शिक्षणाच्या जागतिकीकरणाच्या या युगात महागड्या कोचिंग संस्था, पुस्तकांच्या वाढत्या आणि केवळ सरकारी नोकरी मिळवण्यासाठी विद्यार्थ्यांमध्ये सामान्य धारण विकसित करणे ही आजच्या उच्चा शिक्षणाची आव्हाने आहे.

निष्कर्ष:

सध्या भारतातील जवळपास निम्म्या लोकसंख्या 25 वर्षांपेक्षा कमी वयाची आहे. त्यापैकी बारा कोटी लोक 18 ते 23 वयोगटातील आहेत. जर ते ज्ञान आणि कौशल्याने सुसज्य असतील तर ते स्वतः भारताला जागतिक महासत्ता बनवू शकतात. भारताला 2050 पर्यंत महासत्ताक बनवायचे असेल तर सुशिक्षित आणि कुशल कामगाराची गरज आहे. यासाठी उच्चा शिक्षणाच्या क्षेत्रात अमुलाग्र बदल आवश्यक आहे. शैक्षणिक संस्था मानव घडवतात आणि ज्ञानाद्वारे त्यांना परिकृत व सुधारणा करतात. प्रत्येक शैक्षणिक संस्थेने तिच्या सामर्थ्याने आणि वैशिष्ट्यासह ती ज्या क्षेत्रामध्ये प्रामाणिकपणे योगदान देऊ शकते ते अधोरेखित केले पाहिजे देशाच्या शिक्षणपद्धतीत आणि शिक्षणाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनात अमुलाग्र बदल होण्याची गरज आहे. अशा परिस्थितीत सरकार आणि शिक्षण तज्ज्ञाकडून आवश्यक शैक्षणिक सुधारणेच्या दिशेने ठोस पावले उचलेणे अपेक्षित आहे. सध्याच्या शिक्षण पद्धतीत बदल करून व्यावसायिक आणि तंत्रशिक्षणावर विशेष लक्ष घावे लागेल. भविष्यातील आव्हानांना तोंड देण्यासाठी अशी शिक्षणप्रणाली विकसित केली पाहिजे जी नवोन्मेष आणि उद्योजकतेला प्रोत्साहन देते.

संदर्भ :

- ✦ MHRD (2016), वार्षिक अहवाल, उच्च शिक्षण विभाग, भारत सरकार नवी दिल्ली.
- ✦ सिंग आर. पी. (2010), जागतिक दर्जाचे विद्यापीठ, युनिव्हर्सिटी न्युज, नवी दिल्ली, 48(37) सप्टेंबर 13-19-2010
- ✦ सिंग जे. डी. (2001), शाळा व्यवस्थापन आणि शिक्षणाच्या समस्या, जयपूर
- ✦ MHRD (1989), राष्ट्रीय शिक्षण धोरण-1986, PA-1990, नवी दिल्ली: भारत सरकार प्रेस.
- ✦ Singh. J.D (2015) Higher Education for the 21st century, University News, 53(26) PP 18-23
- ✦ <http://www.ugc.ac.in>
- ✦ <http://www.timeshighereducation.co.uk> (world university ranking /2017/ world - ranking on 2nd July 2017)
- ✦ marathi.indiatimes.com